

Е-КОНСУЛЬТАЦІЇ, ЯК ЕЛЕМЕНТ ПУБЛІЧНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ

ПРАКТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

EASTERN PARTNERSHIP
CIVIL SOCIETY FACILITY

Center for
Innovations
Development

КОЛЕКТИВ АВТОРІВ

Сергій ЛОБОЙКО

голова Центру розвитку інновацій,
головний експерт групи «Електронна демократія»
Реанімаційного пакету реформ

Оксана ГРЕЧКО

дослідниця Центру розвитку інновацій,
кандидат політичних наук

Олена МЕДВЕДЕНКО

дослідниця Центру розвитку інновацій, стипендіат
програми розвитку громадянського суспільства
Ініціативи Східного партнерства

Йорданка ТОМКОВА

PhD, радник з питань е-урядування та керівник
проекту національного діалогу швейцарсько-
української Програми EGAP

Анна ЄМЕЛЬЯНОВА

дослідниця Центру розвитку інновацій, аспірантка
Інституту законодавства Верховної Ради України

Карина ЛІТВІНОВА

дослідниця Центру розвитку інновацій, експертка
групи «Електронна демократія» Реанімаційного
пакету реформ

Дослідження створено за фінансування Європейського Союзу в рамках проекту "Регіональний механізм підтримки громадянського суспільства країн Східного партнерства" (**Eastern Partnership Civil Society Facility**) та експертної підтримки Центру розвитку інновацій у тісній співпраці з Програмою EGAP

ЗМІСТ

	Вступ	▶	4
1	Роль публічних консультацій у розвитку доброго врядування, довіри до влади	▶	5-6
2	Роль е-консультацій у розвитку ефективних публічних консультацій	▶	7-8
2.1	Світова практика е-консультацій	▶	8-10
3	Е-консультації в Україні: державний і місцевий рівні	▶	11
3.1	Нормативно-правове регулювання	▶	11
3.2	Проект Закону України «Про публічні консультації»	▶	12
3.3	Портал громадського обговорення законопроектів	▶	12-13
3.4	Е-консультації на рівні органів виконавчої влади	▶	13-15
3.5	Впровадження е-консультацій в органах місцевого самоврядування	▶	15-16
3.6	Впровадження е-консультацій в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ)	▶	17
	ВИСНОВКИ	▶	18-19
	БІБЛІОГРАФІЯ	▶	20

ВСТУП

Наразі в Україні гостро стоїть питання ефективного залучення громадян до процесу прийняття рішень на всіх рівнях. Після Майдану рівень очікувань від влади в суспільстві дуже високий, а рівень довіри громадян до органів влади безпрецедентно низький, особливо до центральних органів влади. Ігнорування долучення мешканців до процесів прийняття рішень починаючи з ранніх стадій, призводить до підвищення критично-конфліктних настроїв у суспільстві, а стале використання, навпаки, підвищувало б рівень довіри до національних і місцевих органів виконавчої влади та підвищувало б ефективність цих рішень.

Нині **механізм публічних консультацій** переважно регулюється урядовою [Постановою № 996](#) від 2010 року, і в Уряді зараз триває робота над її модернізацією. Також уже є чимало прикладів успішних публічних консультацій на рівні громад (міст, ОТГ) і міністерств.

Дослідження стану впровадження публічних консультацій та перспектив їх розвитку в Україні є актуальним в умовах реформування країни в цілому та державної служби і децентралізації зокрема.

Це дослідження буде корисним для публічних службовців і представників інститутів громадянського суспільства, які працюють у сфері розвитку місцевого самоврядування, зв'язків із громадськістю, адвокації, залучення громадян до процесу прийняття рішень на державному та місцевому рівнях; для громадян, які шукають **ефективні механізми впливу** на процеси для впровадження змін на різних рівнях; та, сподіваємося, для державних службовців, **налаштованих на демократичний розвиток органів влади**, які вони представляють.

Ми пропонуємо дізнатись про роль публічних консультацій у розвитку доброго урядування та довіри, а також про роль е-консультацій у розвитку ефективних публічних консультацій, найкращі світові практики у сфері е-консультацій, стан електронних консультацій на державному й місцевому рівнях та про можливості розвитку е-консультацій в Україні.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і поява електронної форми публічних консультацій (е-консультацій) **значно розширили можливості** доступу громадян до процесу прийняття рішень, зробили його інтерактивним та прозорішим. Інтенсифікація проникнення ІКТ у сферу державного управління, а також популяризація вже наявних інструментів електронної участі, безперечно, сприяють більш інклюзивним процесам законотворчості та прийняття політичних рішень в Україні.

Публічні консультації в Україні ще не набули такої популяризації, як електронні петиції чи бюджет участі, і наразі формується законодавче підґрунтя для їхнього комплексного впровадження. Саме тому ми приділили увагу винесеному на порядок денний **Проекту Закону «Про публічні консультації»** — зараз він із Парламенту повернутий суб'єкту законодавчої ініціативи (Уряду) на доопрацювання, і його доля залишається невирішеною.

1. РОЛЬ ПУБЛІЧНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ У РОЗВИТКУ ДОБРОГО ВРЯДУВАННЯ, ДОВІРИ ДО ВЛАДИ

Існує чимало практик та інструментів для забезпечення публічності й прозорості процесу прийняття рішень. Публічні консультації є одним із найпоширеніших варіантів. Основна мета їх запровадження — дати можливість громадянам впливати на політичні процеси на постійній основі, а не лише під час виборів¹. Ефективні публічні консультації сприяють налагодженню діалогу між органами влади та громадянами (**government-to-citizens**); покращенню якості публічної політики шляхом спрямування процесу формування політичного «порядку денного» й ухвалення компромісних рішень; підвищенню рівня політичної культури та відповідальності громадян за запропоновані рішення; здійсненню публічного моніторингу за реалізацією прийнятих рішень.

У рамках міжнародних і регіональних форумів було розроблено низку методичних документів та рекомендацій, де детально описані механізми поліпшення участі громадян у державних справах і забезпечення якомога більшої відкритості та інклюзивності процесу консультацій. Такими документами зокрема є: [Кодекс кращих практик участі громадськості](#) в процесі прийняття рішень Ради Європи (2009); [Посібник з інформації, консультацій та громадської участі у формуванні та проведенні політичного курсу](#) Організації економічного співробітництва та розвитку (далі — ОЕСР); [Настанови ОЕСР](#) щодо публічних онлайн-консультацій; [Настанови ЄС](#) щодо консультацій із зацікавленими особами; 15та а [Стратегія ОБСЄ](#) з протидії загрозам безпеці та стабільності у XXI столітті².

Публічні консультації можна визначити як процес комунікації між органами державної влади та громадянами (зацікавленими сторонами), за допомогою якого обидві сторони стають поінформованими про різні перспективи та пропозиції урядової політики і який дає можливість громадянам впливати на зміст рішень, ухвалюваних органами державної влади³.

У міжнародній практиці публічні консультації використовують не лише на етапі визначення та ухвалення рішень, а й **формування політичного «порядку денного» та визначення пріоритетних напрямів** розвитку державних програм, особливо таких, що стосуються безпосередньо населення, — соціальних, екологічних, освітніх, медичних тощо. Окрім базових методик проведення публічних консультацій для реалізації цього завдання використовують так звані «зелені» та «білі» книги. **«Зелена книга»** переважно містить узагальнений опис наявної проблеми чи невизначеності щодо пріоритетних цілей. Основна мета її розробки для уряду — привернути увагу громадськості до конкретного питання, з'ясувати її позицію та ймовірні способи вирішення ситуації. У результаті широких публічних обговорень формується новий документ — «біла книга», де з урахуванням запропонованих громадянами рішень формується офіційна позиція уряду з відповідної проблематики. Публікація **«білої книги»** зазвичай супроводжується виступом відповідного міністра в парламенті⁴. Результати цих напрацювань, як правило, потім використовують для розробки законодавчих актів.

Практику формування «зелених» і «білих» книг апробовують і в Україні, зокрема у 2015 р. Державне агентство з питань електронного урядування та коаліція громадських організацій ініціювали розробку «Зеленої книги з питань е-урядування»⁵, в якій визначені основні напрямки та пріоритети розвитку електронної взаємодії органів влади, електронних послуг, електронної участі та інфраструктури відкритих даних.

¹ Tomkova J. E-consultations – new tools for civic engagement or facades for political correctness? European Journal of ePractice, 7, March 2009. <https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2014-06/ePractice%20Journal-Vol.7-March%202009.pdf>.

² OSCE strategy to address threats to security and stability in the twenty-first century. OSCE, 2.12.2003. <https://www.osce.org/mc/17504>.

³ Посібник щодо проведення публічних консультацій. МЦПД, 2004. http://icps.com.ua/assets/uploads/images/files/manual_on_public_consultations_icps.pdf.

⁴ Там само.

⁵ Зелена книга з питань електронного урядування. Державне агентство з питань електронного урядування: <http://e-zakon.org/greenbook/?fbclid=IwAR3952mkqpSSNjCJeXSEgtaGYgAKu9fNRHQm16KbUITfUjnSi6PnvPLj4U>

ІНДИВІДУАЛЬНІ

- Опитування
- Анкетування
- Інтерв'ю
- Експертні оцінки
- Індивідуальні консультації (або зустрічі для отримання поради)
- Відкриті години
- Письмові консультації

КОЛЕКТИВНІ

- Консультативні/дорадчі групи чи комітети
- Громадські ради
- Публічні слухання
- Опитування
- Конференції (зокрема інтернет-конференції)
- Фокус-групи
- Семінари
- Дослідження
- Узгоджувальні конференції
- Громадське журі
- Тристоронні комісії та спільні робочі групи
- Громадські форуми

Ми пропонуємо додати до колективних консультацій популярні **інноваційні форми**: петиції та голосування за проекти Громадського бюджету. Таким чином, якщо раніше консультації з громадськістю здійснювали здебільшого шляхом проведення традиційних публічних заходів, то з розвитком інтернет-технологій поширення набули **електронні консультації**, тобто оприлюднення консультаційних документів, проектів нормативно-правових актів на офіційних веб-сайтах суб'єктів владних повноважень для отримання зауважень і пропозицій, петицій, запровадження голосування за проекти Громадського бюджету, який по суті є не лише формою консультування щодо розподілу частини бюджетних коштів, а й інструментом прямої демократії.

2. РОЛЬ Е-КОНСУЛЬТАЦІЙ У РОЗВИТКУ ЕФЕКТИВНИХ ПУБЛІЧНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ

Електронні консультації спрямовані на залучення органами влади звичайних громадян до участі в розробці та — що найважливіше — у прийнятті політичних рішень шляхом надання власних пропозицій і «зворотного зв'язку» через використання спеціально створених для цього онлайн-платформ або ж через офіційні веб-сайти чи сторінки органів влади в соціальних мережах. Загалом основною функцією електронних консультацій є інформування уряду й окремих державних інституцій щодо думок громадян та організованого громадянського суспільства про конкретні питання або пропозиції стратегічних напрямів діяльності, а також щодо дій або рішень, яким вони надають перевагу чи які пропонують⁷.

Згідно з позицією експертів ООН, у методології оцінювання індексу електронної участі Організації Об'єднаних Націй еконсультації є не просто компонентом е-участі, а окремим етапом розвитку⁸:

- 1. е-інформація** — односторонній зв'язок, органи влади надають інформацію громадянам;
- 2. е-консультація** — двосторонній зв'язок, громадяни мають можливість залишати пропозиції на відповідних урядових веб-порталах, сторінках соціальних мереж (онлайн-форуми, онлайн-опитування), формуючи законотворчий «порядок денний»;
- 3. е-залучення до прийняття рішень** — уряд розглядає пропозиції громадян (е-консультації), звітує перед громадськістю про опрацювання е-консультацій і прийняті рішення.

Сумарний коефіцієнт показників за цими трьома напрямками формує індекс е-участі, який раз на два роки визначають експерти ООН. Відповідно до даних перехресного опитування ООН 2016 р., лише в 38 країнах зі 193 було визначено, що е-консультації в їхніх державах привели до розробки нових політичних рішень, документів або послуг. Загалом на той час е-консультації використовувались уже в 53 країнах⁹.

Як зазначили дослідники «Центру розвитку інновацій» в аналітичній записці, присвяченій європейському досвіду використання електронних консультацій, «е-консультації є амбівалентним поняттям, яке, з одного боку, репрезентує другу стадію залучення зацікавлених осіб на шляху розвитку демократичного суспільства. В той же час, воно є поняттям значно ширшим і має розумітись як залучення громадян до державотворчих процесів, що може проявлятись як на рівні двостороннього зв'язку через соціальні мережі та форуми, так і через пряме залучення громадян до розробки державної політики, законів та інших нормативно-правових актів»¹⁰.

У широкому розумінні еконсультації варто сприймати і як окремий етап розвитку е-участі, і як інструмент для (1) інтерактивної комунікації уряду з громадськістю, з'ясування позиції громадян і «градуса суспільної напруги» з приводу запропонованого для обговорення питання; (2) залучення громадян до процесів формування політики та прийняття рішень. Окрім неоднозначного підходу до визначення поняття е-консультацій у міжнародному експертному середовищі варто зауважити також різноманітність засобів для їхньої реалізації.

Й. Томкова у своєму дослідженні навела п'ять найпоширеніших у світовій практиці типів е-консультацій¹¹:

- **дискусійні форуми**, інтегровані з урядовими сайтами, де консультації представлені у форматі «питання — відповідь». На таких дискусійних майданчиках громадян заохочують залишати свої запитання / зауваження / пропозиції, на які потім дають відповіді від уповноважених урядових працівників;
- **електронні опитування** використовуються для швидкого оцінювання позиції громадської думки стосовно запропонованого питання;
- **е-петиції та е-свідчення** використовуються для надсилання одноосібних або колективних пропозицій/скарг із описом запропонованого рішення безпосередньо урядові;

⁷ E-public, e-participation and e-voting in Europe — prospects and challenges. Science and Technology Options Assessment, final report. European Parliament, 2011.

^{8,9} UNDP. UN E-Government Survey 2016: e-government in support of sustainable development. United Nations. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/reports/un-e-government-survey-2016>.

¹⁰ Світлична А., Ємельянова А., Лобойко С. Електронні консультації. Європейська практика: аналітична записка. Центр розвитку інновацій, 2018. <http://cid.center/index.php/7076363>.

¹¹ Tomkova J. E-consultations – new tools for civic engagement or facades for political correctness? European Journal of ePractice, 7, March 2009. <https://joinup.ec.europa.eu/sites/default/files/document/2014-06/ePractice%20Journal-Vol.7-March%202009.pdf>.

- **е-панелі** передбачають залучення експертів для надання коментарів і рецензій щодо соціально значимих питань, озвучених на онлайн-дискусійних форумах, в е-опитуваннях. Такі експерти виступають у якості фасилітаторів для налагодження діалогу між самими громадянами (citizen-to-citizen) і взаємодії з органами влади (citizen-to-decision maker);
- **«редакторські» консультації** — громадян і представників громадських організацій запрошують надати коментар щодо винесеного на обговорення питання. Зазвичай це добре промодеровані платформи, де підсумком обговорення має стати консенсусне рішення або ж поодинокі рекомендації.

Згідно з визнаними міжнародними практиками, найефективнішим інструментом для забезпечення е-участі є розробка державних порталів, які поєднують у собі одразу декілька напрямів: доступ до інформації, консультації та залучення до прийняття рішень. Також деякі країни об'єднують інструменти е-участі та е-послуг у єдиному кабінеті. Державні інтегровані портали в багатьох країнах наразі модернізуються саме в цьому напрямі.

2.1 Світова практика Е-консультацій

ЄС як економічний і політичний союз 28-ми незалежних держав-членів повинен враховувати думки та позиції громадян у розробці політики своєї діяльності, адже він не лише встановлює напрям розвитку політики держав-членів, а й служить зразком для розвитку багатьох інших країн, у тому числі й України. Важливо наголосити, що е-консультації, які проводяться Європейським Союзом, є саме залученням громадян до процесу прийняття рішень, а не лише використанням соціальних мереж представницькими органами. У Європейському Союзі е-консультації проводяться здебільшого Європейською Комісією, однак Європейський Парламент також має право за необхідності запускати на своїй платформі електронні консультації. Європейський Союз відходить від розуміння консультацій як другої стадії залучення громадян і йде далі, **спонукаючи громадян приймати рішення**¹².

Однією з гарних практик запровадження Платформи, зокрема для публічних консультацій, є [ConsulProject](#) — безкоштовна платформа, з відкритим кодом, якою вже користуються 33 країни світу та 100 інституцій (адмініструється Мадридською міською радою). Вона постійно вдосконалюється в реальному часі завдяки поширенню досвіду користувачами платформи Consul. Платформа пропонує безпечний інструмент для проведення е-консультацій, дебатів, подання пропозицій від громадськості, голосування за проекти Громадського бюджету та голосування за пропозиції громадян, в тому числі і за допомогою мобільного додатку.

Якщо ж говорити про досвід окремих країн у сфері розвитку е-консультацій, то останніми роками помітно зберігається тенденція до максимального залучення громадян до процесів формування та прийняття політичних рішень. Уряди багатьох держав інтенсивно впроваджують інклюзивні платформи.

¹² Світлична А., Емельянова А., Лобойко С. Електронні консультації. Європейська практика: аналітична записка. Центр розвитку інновацій, 2018.
<http://cid.center/index.php/7076363>

Таблиця 2. Приклади веб-платформ електронних консультацій

📍 Країна / Інституція	🌐 Веб-адреса
ЄС	https://ec.europa.eu/info/consultations_en
Великобританія	https://www.gov.uk/government/publications?publication_filter_option=consultations
Нідерланди	https://www.internetconsultatie.nl/
Сінгапур	https://www.reach.gov.sg/participate/public-consultation
Австралія	https://www.australia.gov.au/news-and-social-media/public-consultations
Хорватія	https://vlada.gov.hr/e-consultation-portal-launched-for-citizens-to-take-more-active-part-in-law-making/16865

Ми не можемо стверджувати, що копіювання кращих європейських практик дасть моментальні позитивні результати в Україні чи на 100 % гарантуватиме результат. Але ми можемо виокремити застосовані деякими країнами фундаментальні рішення, використання яких **допоможе успішно впровадити** механізм публічних консультацій: призначення координаторів консультацій і їх навчання, відкрите звітування та зворотний зв'язок з учасниками консультацій, створення постійно оновлюваного банку заінтересованих осіб, запровадження єдиного порталу е-участі, гарантування права громадян пропонувати уряду ініціювати розробку нової політики чи змінювати чинну, а також права на оскарження.

У 2014 р. лідерами за індексом розвитку електронних консультацій були визнані Нідерланди (86,36 %), Великобританія, Франція (по 77,27 %); у 2016 р. — Великобританія (100 %), Італія, Іспанія, Нідерланди (по 94,7 %). У 2018 р. з цього переліку безперечне лідерство вдалось зберегти лише Нідерландам¹³.

Таблиця 3. Позиції країн — лідерів індексу електронної участі ООН (II стадія — е-консультації)¹⁴

% Показник	📍 Країна
100 %	Данія, Нідерланди, Норвегія, Південна Корея, Росія, Фінляндія
95,65 %	Австралія, Бразилія, Болгарія, Великобританія, Індія, Іспанія, Італія, Нова Зеландія, ОАЕ, США, Угорщина, Японія
91,30 %	Албанія, Ірландія, Малайзія, Мексика, Молдова, Португалія, Сінгапур, Туреччина, Уругвай, Франція, Філіппіни, Швеція

У 2016 р. Україна посіла 32 місце в рейтингу електронної участі ООН, значно покращивши попередній результат за 2014 р. — 77 місце. Утім у 2018 р. цей показник знову погіршився, тепер Україна на 75 позиції¹⁵.

Експерти ООН у нещодавно оприлюдненому звіті вказують, що всі 193 країни, які беруть участь в оцінюванні, підвищили свої показники саме за напрямом «е-консультації», тимчасом як показники залучення громадян до процесів прийняття рішень залишаються низькими¹⁶. За оцінками 2018 року, показники України погіршилися у двох категоріях: е-інформуванні — 63,33 %, е-консультації — 65,22 %; але майже вдвічі зросли в блоці е-залучення — 81,82 % (у 2016 — 42,9 %).

¹³ Відповідно до даних United Nations E-Government Survey за 2014, 2016 та 2018 роки.

¹⁴ United Nations E-Government Survey 2018. Gearing e-government to support transformation towards sustainable and resilient societies. https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf

^{15, 16} Там само

Таблиця 4. Україна. Індекс е-участі ООН

Критерій	2016	2018
Е-інформування	76,5 %	63,33 %
Е-консультації	84,2 %	65,22 %
Е-залучення	42,9 %	81,82 %
Рейтинг	32	75

З-поміж 15 критеріїв, які беруться до уваги під час оцінювання індексу е-участі, 3 безпосередньо стосуються е-консультацій:

- дані про залучення громадян до консультацій/обговорень щодо покращення онлайн/мобільних послуг і підвищення рівня задоволеності громадян;
- дані про залучення громадян до консультацій / обговорень питань, що стосуються освіти, охорони здоров'я, фінансування, соціального захисту, зайнятості населення, довкілля;
- дані про оприлюднення урядом результатів проведення е-консультацій.

Такі результати України пояснюються двома причинами: припиненням роботи урядового веб-сайту «Громадянське суспільство і влада» та гальмуванням Верховною Радою прийняття Закону України «Про публічні консультації». Але водночас істотно зросло е-залучення завдяки активному використанню громадянами е-петицій і громадського бюджету.

3. Е-КОНСУЛЬТАЦІЇ В УКРАЇНІ: ДЕРЖАВНИЙ І МІСЦЕВИЙ РІВНІ

3.1. Нормативно-правове регулювання.

На сьогоднішній день в Україні участь громадянської у формуванні та реалізації політики врегульована частково. Основне право кожного громадянина на участь у процесах державотворення закріплено в Конституції України. Значною мірою проведення електронних консультацій і публічних громадських обговорень регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадянської у формуванні та реалізації державної політики». Але ця Постанова має рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування, і її не можна застосовувати в діяльності інших, крім органів виконавчої влади, суб'єктів державно-владних повноважень. Тобто, наразі **не існує заборонників** проти прийняття Парламентом або місцевими радами швидких рішень, коли громадськість та потенційно заінтересовані особи не мають можливості ознайомитись з текстом документу і подати пропозиції. Е-консультації є інструментом електронної демократії, розвиток якого, згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства» від 15 травня 2013 року № 386, визначено одним із пріоритетних напрямів державної політики.

Правовою основою розвитку е-демократії в Україні є Концепція розвитку електронної демократії в Україні, Концепція розвитку електронного урядування в Україні, Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні (Указ Президента України від 24 березня 2012 року № 212) та план дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд»» на 2016–2018 рр. Заходи з публічних обговорень проектів актів також передбачено положеннями Закону України «Про комітети Верховної Ради України», Регламенту ВР України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» в частині громадських слухань.

У Концепції розвитку електронної демократії України електронні консультації визначені як «форма публічних консультацій, що передбачає,

зокрема, оприлюднення проектів актів органів державної влади або питань, що потребують вирішення, для отримання пропозицій та зауважень»¹⁷. Але на законодавчому рівні в Україні поняття «електронні консультації» передбачає саме вертикальний вектор взаємодії між органами влади та громадянами.

Для органів місцевого самоврядування, як уже було зазначено, консультації з громадськістю практично жодним чином не врегульовані на рівні законодавства. При цьому місцеві ради можуть самостійно визначати порядок і конкретні формати проведення консультацій шляхом їх закріплення у статуті та інших нормативно-правових актах¹⁸. Такі **позитивні приклади вже є**. Привітні до громади міста активно використовують механізм публічних консультацій, залучаючи заінтересовану громадськість до процесу прийняття рішень на різних етапах і в різноманітних формах. Те саме можна сказати про міністерства, які зараз реформуються, хоча **більшість міст і міністерств України все ще залишаються закритими** клубами з наявними окремими елементами консультацій у формі дорадчо-консультативних органів з фіксованим складом учасників.

¹⁷ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії та плану заходів щодо її реалізації» № 797-р від 8.11.2017 р.

¹⁸ Механізми владно-громадської взаємодії в ОТГ: успішні практики. ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», квітень 2018 р. <http://samoorg.com.ua/blog/2018/04/20/mehanizmi-vladno-gromadskoyi-vzayemodiyi-v-otg-uspishni-praktiki>

3.2. Проект закону України «Про публічні консультації».

27.12.2017 до Верховної Ради було подано Проект Закону «Про публічні консультації», який має «встановити загальні стандарти проведення державними органами та органами місцевого самоврядування публічних консультацій з метою участі громадськості та інших заінтересованих осіб у процесі формування державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення, врахування інтересів та потреб усіх заінтересованих осіб під час розроблення та прийняття рішень суб'єктів владних повноважень»¹⁹. Після розгляду Комітетом з питань державного будівництва, регіональної політики та місцевого самоврядування проект **відправлено на доопрацювання** суб'єкту законодавчої ініціативи.

Без опрацювання пропозицій і повернення законопроекту до порядку денного парламенту **йдеться фактично про зрив виконання зобов'язань** уряду і законодавчої інституалізації публічних консультацій в Україні за європейськими стандартами. Непокіють також відсутність відображення в законопроекті права громадян ініціювати публічні консультації з будь-якого суспільно-важливого питання чи запропонувати розробку певної політики й обов'язковості проходження процедури публічних консультацій законодавчих ініціатив Президента України.

Відповідно до законопроекту, е-консультації є обов'язковою формою проведення публічних консультацій, вони «проводяться шляхом оприлюднення суб'єктом владних повноважень консультаційного документа, проекту акта у спеціальній рубриці «Публічні консультації» на власному офі-

ційному веб-сайті»²⁰. Пропонується **встановити мінімальний термін** для проведення публічних консультацій — **15 робочих днів**. Пропозиції учасників публічних консультацій, що беруть участь в електронних консультаціях, надсилаються на електронну адресу, зазначену в консультаційному документі, або за наявності відповідної можливості розміщуються у формі електронних коментарів на офіційному веб-сайті суб'єкта владних повноважень у спеціальній рубриці «Публічні консультації».

У день оприлюднення консультаційного документа / проекту акта (не пізніше ніж через 15 робочих днів після завершення обговорення) на власному офіційному веб-сайті суб'єкт владних повноважень зобов'язаний надіслати цей документ електронною поштою всім особам з **Інформаційного реєстру заінтересованих осіб** (особи, що взяли участь в обговоренні). Окрім того, передбачено формування щорічних звітів за результатами проведених е-консультацій.

В експертному висновку ОБСЄ до законопроекту «Про публічні консультації» наголошується: «незважаючи на введення Законопроектом відповідальності за порушення процедури проведення публічних консультацій, система покарання мала б більшу ефективність, якби супроводжувалась **чіткими процедурами** та визначеними обов'язками. Крім того, систему моніторингу та оцінки публічних консультацій можна було б поліпшити, передбачивши можливість **проведення моніторингу незалежним органом**, а також сконцентрувавши її на виконанні положень та процедур»²¹.

3.3. Портал громадського обговорення законопроектів.

Відповідно до Плану заходів **«Відкритий парламент»** за підтримки Програми USAID РАДА та за ініціативи Управління комп'ютеризованих систем Апарату Верховної Ради України було розроблено **«Портал громадського обговорення законопроектів»** — один із ресурсів веб-порталу Верховної Ради України, мета якого — залучити громадян до законодавчого процесу через ознайомлення, коментування та висловлення зауважень і пропозицій до законопроектів, запропонованих для обговорення в онлайн-режимі.

Портал у тестовому режимі з'явився ще наприкінці 2016 р., за три роки існування його інтерфейс був суттєво доопрацьований. Власне, **поява окремої платформи** для громадського обговорення законопроектів уже є позитивним зрушенням, яке відповідає загальносвітовим тенденціям. Окрім того, на порталі ВРУ інтегровані й інші інструменти е-участі, зокрема е-петиції та е-звернення. Однак суттєвим недоліком залишається низька поінформованість / низький рівень зацікавленості громадян цим ресурсом, як результат — низькі показники голосування. Також не всі розуміють тексти, написані юридичною мовою, і тим більше їхню суть, що теж знижує зацікавленість потенційних учасників обговорення відповідних НПА.

¹⁹ Проект закону «Про публічні консультації», http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237

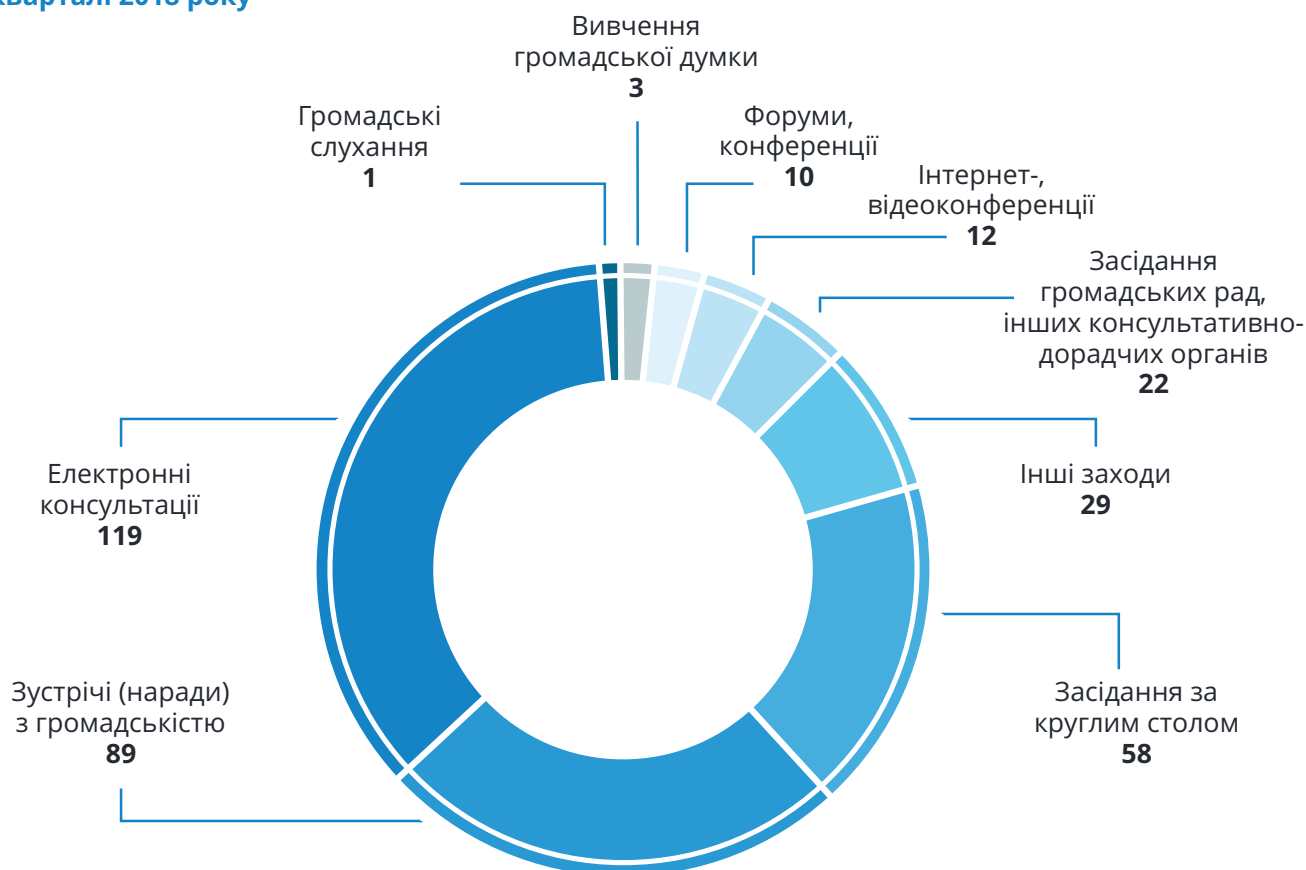
²⁰ Так само

²¹ Висновок щодо проекту закону України «Про публічні консультації». ОБСЄ. www.legislationline.org/documents/id/20028

По-друге, громадськість залучається до консультацій уже на стадії створеного законопроекту, що **негативно впливає на можливість внесення суттєвих змін**. По-третє, на сайті відсутня інформація про результати консультації, є лише статистична інформація. І нарешті, лишається можливість для окремих законопроектів, розміщених на порталі для консультацій - не проходити процедуру. Із історії завершених публічних консультацій можна констатувати, що найбільшу зацікавленість у громадськості викликав Проект Закону «Про цивільну зброю і боєприпаси»: 854 голоси «за» і 7 — «проти».

3.4. Е-консультації на рівні органів виконавчої влади.

Консультації з громадськістю, проведені місцевими органами виконавчої влади у II кварталі 2018 року

Згідно з аналітичними даними Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади України, найбільшу кількість заходів у межах консультацій з громадськістю в другому кварталі 2018 р. провели:

серед міністерств

- Міністерство освіти і науки (45);
- Міністерство охорони здоров'я (31);
- Міністерство фінансів (28);

серед місцевих органів виконавчої влади

- Київська міська держадміністрація (59);
- Черкаська (29) та Вінницька (25) облдержадміністрації.

серед інших центральних органів виконавчої влади

- Фонд держмайна (32);
- Державна лікарська служба (19);
- Державна фіскальна служба (15);

► Розподіл даних за I півріччя 2018 року наведений у табл. 5.

²² Офіційний портал Верховної Ради України. <http://rada.gov.ua/fsview/156424.html>

²³ Верховна Рада України, Портал громадського обговорення законопроектів, <https://itd.rada.gov.ua>

Таблиця 5. Дані за перше півріччя 2018 р²⁴

Установа	Проведено заходів у межах публічних консультацій	Обговорено суспільно важливих питань
Міністерства	503	493
Інші ЦОВВ	417	414
Обласні, Київська міська держадміністрації	738	752

Згідно з аналітичними даними Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади України за 2018 р., **е-консультації є найпоширенішим методом консультування** міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та місцевих органів виконавчої влади. Більше 50 % питань, винесених на консультації з громадськістю, становлять проекти нормативно-правових актів. Найактивніше виносять питання на публічні консультації Міністерство освіти та науки України, Фонд Державного майна України та Київська міська державна адміністрація²⁵.

Більшість офіційних сайтів центральних органів виконавчої влади **не надають інформацію про врахування думки громадськості** під час громадських обговорень чи е-консультацій, як цього вимагає [Постанова Кабінету Міністрів України № 996](#). Переважно звіт про проведення електронних консультацій містить лише назву документа, дату початку та вид консультування з громадськістю. Коментування пропозицій громадськості щодо **деяких** окремих нормативно-правових документів з обґрунтуванням їхнього врахування по кожній позиції на своїх офіційних сайтах пропонують [Міністерство регіонального розвитку України](#), [Міністерство будівництва та житлово-комунального господарства України](#), [Міністерство культури України](#), [Міністерство з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб](#), та [Міністерство освіти і науки України](#).

Сайти Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб, [Міністерства інфраструктури України](#), [Міністерства економічного розвитку і торгівлі України](#), [Міністерства екології та природних ресурсів України](#), та [Міністерства соціальної політики України](#) дають

можливість, зареєструвавшись, підтримати чи не підтримати кожен окремий проект документа, винесеного на публічне обговорення онлайн.

На сайті є одразу декілька рубрик, що стосуються консультацій: звичайні консультації з функцією голосування «за» чи «проти», консультації з питань закупівель, консультації з громадськістю — публічне обговорення нормативно-правових актів. Для голосування авторизація на сайті не потрібна. Станом на початок вересня 2018 р. на сайті розміщено 90 документів для обговорення з 1 360 коментарями²⁶. По кожному проекту документа є лише статистична інформація стосовно того, скільки громадян підтримали / не підтримали проект, залишили коментар.

За час роботи урядового веб-сайту «Громадянське суспільство і влада» громадське обговорення пройшли **3 563 проекти нормативно-правових актів**, при цьому жодного разу не виносились нові редакції проектів, подано усього 1 073 пропозиції і 33 708 оцінок. Загальна кількість зареєстрованих на цьому сайті учасників обговорення — менше 7 000 осіб. Через припинення роботи Урядового порталу станом на вересень 2018 р. немає можливості отримати будь-які узагальнені звітні статистичні дані з відкритих джерел.

Головне науково-експертне управління Верховної Ради України у [зауваженнях](#) до законопроекту «Про публічні консультації» звертає увагу на переобтяженість і **неуніфіковану структуру сайтів** суб'єктів владних повноважень, відсутність ефективної системи пошуку інформації на сайтах переважної більшості відповідних органів²⁷.

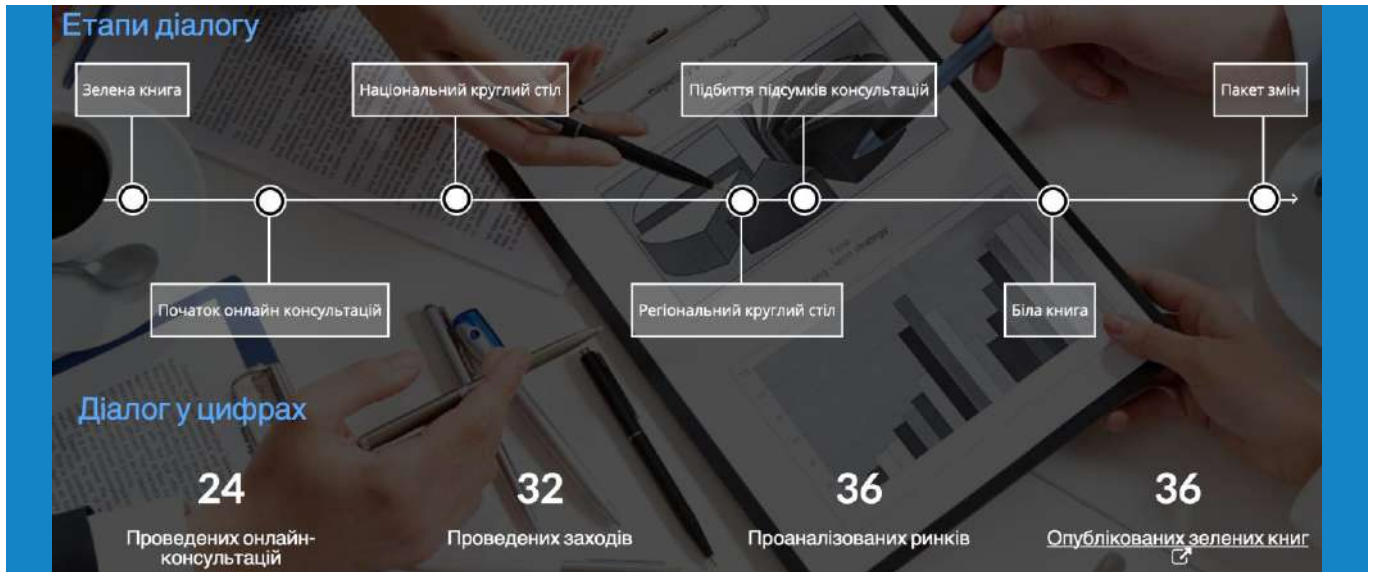
²⁴ Урядовий портал. Консультації з громадськістю. Аналітичні матеріали. <https://www.kmu.gov.ua/ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskistyuu/analitichni-materiali>

²⁵ Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. <https://www.kmu.gov.ua>

²⁶ Офіційний веб-сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. http://me.gov.ua/Documents/List?tag=docs_project

²⁷ Висновок Головного науково-експертного управління 02.02.2018. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237

Міністерство будівництва та житлово-комунального господарства України почало впровадження розробку та публікацію так званих Зелених та білих книг, а також адаптувало для цього свій сайт.

Здебільшого публічне обговорення нормативно-правових актів, ініційованих центральними органами виконавчої влади, передбачає:

1. розміщення для публічних консультацій уже готового проекту документа;
2. надання електронної адреси для розміщення коментарів і пропозицій. Немає можливості суттєво змінити документ, простежити онлайн перебіг обговорення, врахування/відхилення пропозицій, аргументацію позиції установи, що ініціює консультацію тощо.

Подібна ситуація і в обласних державних адміністраціях. Переважна більшість їх пропонують до публічного обговорення готові проекти документів, розміщені в спеціальних рубриках на їхніх офіційних веб-сайтах. Надається електронна адреса для надсилання коментарів, тож немає можливості простежити процес обговорення на самому сайті. Утім, розміщуються звіти про результати проведених консультацій, зокрема й про відсутність наданих пропозицій з боку громадськості.

3.5. Впровадження е-консультацій в органах місцевого самоврядування.

Незважаючи на те, що Постанова № 996 має рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування, деякі міста вже почали активно впроваджувати електронні консультації з громадськістю, розуміючи переваги такої співпраці. Наразі ряд національних неурядових організацій за підтримки міжнародних донорів допомагають містам впроваджувати та проводити публічні консультації на місцях. **Кращі практики проведення е-консультацій** на місцевому рівні ми наводимо в таблиці 6.

Дослідження механізмів залучення громадян до процесу прийняття рішень та оцінки потреб зацікавлених сторін, проведене аналітичним центром CEDOS, показує пріоритетні для Києва **напрями розробки політик**, до яких мають залучатись жителі та представники громадянського суспільства:

- розробка стратегій розвитку міста і галузевих стратегій розвитку, стратегій розвитку районів, спільнот і пріоритетних політик у сфері діяльності департаментів, розробка програм

соціально-економічного розвитку;

- створення і трансформації публічних просторів та інших просторів, що мають загальноміське значення;
- проекти трансформації, розвитку в історичному середовищі;
- питання меморіалізації в міському середовищі;
- питання трансформацій, що стосуються конкретних локальних територій і можуть вплинути на повсякденне життя локальної спільноти;
- створення інфраструктури, просторів чи об'єктів для окремої категорії містян потребує залучення для консультацій цієї категорії користувачів.

Як бачимо, більшість питань стосуються благоустрою, міського будівництва, збереження історичних пам'яток тощо. Тож ці **напрями є актуальними** і для менших міст України.

Таблиця 4. Приклади е-консультацій в Україні

Орган влади	Е-консультація	Веб-адреса
Київська міська рада	<p>Станом на вересень 2018 р. найпопулярнішими з відкритих консультацій є перейменування вулиць Іскрівської в Солом'янському районі на вулицю Джохара Дудаєва (354 учасники, 198 «за» і 155 «проти») та Російської в Дарницькому районі на вулицю Юрія Литвинського (337 учасників, 308 «за» і 29 «проти»).</p> <p>Із нещодавно завершених консультацій найбільший суспільний резонанс викликало обговорення встановлення тарифів на проїзд у міському пасажирському транспорті (1 289 учасників, 294 «за» і «993» проти)</p>	http://projects.kievcity.gov.ua
Львівська міська рада	<p>Консультація з громадськістю щодо внесення змін до Положення про громадський бюджет. На сайті представлені всі 4 пропозиції, надіслані громадянами. До кожного пункту пропозицій є коментар від міської ради — «врахувати», «врахувати частково», «не враховувати» з подальшою аргументацією</p>	https://city-adm.lviv.ua/public-consultation/249019-materialy-rozhliadu-propozytsii-podanykh-pid-chas-konsultatsii-iz-hromadskisti-u-shchodo-proektu-vnesennia-zmin-do-polozhennia-pro-hromadskiy-biudzheta-m-lvova
Сумська міська рада	<p>На е-консультацію щодо проекту міського бюджету на 2018 р., проекту Програми соціально-економічного розвитку м. Суми на 2018 р. та основних напрямів на 2019–2020 рр. відгукнулись 6 осіб, загалом було сформульовано 24 пропозиції. На сайті окрім результатів проведення консультації, детального переліку всіх пропозицій і коментарів з боку міської ради до кожної з них є ще інформація про проміжний стан врахування цих пропозицій (моніторинг виконання)</p>	https://smr.gov.ua/uk/2016-03-14-08-10-17/gromadski-obgovorennia/elektronni-konsultatsii-z-hromadskisti-u/8106-elektronni-konsultatsiji-shchodo-proektu-miskogo-byudzhetu-ta-programi-ekonomichnogo-i-sotsialnogo-rozvitku-m-sumi-na-2018-r.html
Кропивницька міська рада	<p>Міська рада провела електронне опитування для мешканців міста, щоб визначити вибір першочерговості реконструкції міських парків «Ковалівського» та «Перемоги». Проголосувати можна було через електронний сервіс «Ваша Думка» або надіславши SMS-повідомлення на вказаний номер. Опитування тривало місяць, у ньому взяли участь 404 особи</p>	http://www.kr-rada.gov.ua/news/miska-rada-kropivnitskogo-zaprovadzhu-spilniz-gromadskisty-u-publichni-elektronni-konsultatsiyi.html
Луцька міська рада	<p>Електронна консультація щодо Порядку роботи та використання системи контролю і управління доступом при здійсненні пропускового режиму в приміщенні виконкому Луцької міської ради. На сайті міськради розміщено звіт з результатами обговорення. У консультації взяли участь 13 осіб, здебільшого це представники громадських організацій. Резюме всіх наданих пропозицій є узагальненим, однак є конкретні пропозиції щодо доповнення відповідного документа</p>	https://www.lutskrada.gov.ua/static/content/files/a/ie/3u5zvfdt6xew3zuwvnyj4yq5otjmiea.pdf

3.6. Впровадження е-консультацій в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ).

Відповідно до результатів [дослідження](#) Центру розвитку інновацій, присвяченого електронним сервісам в ОТГ, 30 веб-сайтів об'єднаних територіальних громад із 619 проаналізованих мають рубрику для електронних опитувань/анкетувань²⁸. Зокрема, у Менській ОТГ Чернігівської області через офіційний сайт громади було проведено опитування мешканців про рівень задоволеності якістю надання громадських послуг²⁹. Окрім того, використовується **практика проведення публічних опитувань через ЦНАПи** — розміщення оголошень про проблематику опитування та електронної адреси, куди можна надіслати свій коментар, позицію щодо питання (прийняти/відхилити).

Однією з характерних рис використання електронних консультацій в Україні на місцевому рівні є **розпорошеність відповідних сервісів** на різних електронних платформах — здебільшого це веб-

сайти установ, що ініціюють проблемне питання / документ для публічного обговорення. У межах швейцарсько-української програми EGAP наразі розробляється «**Єдина платформа місцевої електронної демократії**», куди увійдуть уже наявні сервіси «Місцеві електронні петиції», «Громадський бюджет», «Відкрите місто», а також буде додано «Електронні консультації з громадськістю». Саме останній інструмент дасть органам місцевого самоврядування можливість залучати пропозиції мешканців з питань розвитку міст і громад, організувати обговорення проектів документів перед їх розглядом та схваленням, проводити місцеві опитування в різних формах задля вивчення думки активної частини жителів³⁰. Зараз також активно просувають низку сайтів для простого голосування, але авторизація через ці сервіси не дає змоги гарантувати унікальність голосу.

²⁸ Літвінова К., Маєвська О. Публічні послуги та електронні сервіси для жителів ОТГ. Приклади, посилання, статистика. Травень — червень 2018 р., <http://cid.center/index.php/23765432345>

²⁹ Механізми владно-громадської взаємодії в ОТГ: успішні практики». ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», квітень 2018 р. <http://samoorg.com.ua/blog/2018/04/20/mechanizmi-vladno-gromadskoyi-vzayemodiyi-v-otg-uspishni-praktiki>

³⁰ Веб-сайт Фонду Східна Європа, липень 2018 р., <http://eef.org.ua/fsye-v-mezhah-realizatsiyi-shvejtsarsko-ukrayinskoyi-programy-egap-ogoloshuye-konkurs-na-vybir-pidryadnyka-dlya-rozrobky-brendyngu-veb-platfomy>

ВИСНОВКИ

Врядування в Україні на будь-якому рівні стане успішним — рішення будуть продуманими, матимуть розуміння й підтримку в більшості громадян, вироблятимуться з адекватною швидкістю — лише за умови розвитку **культури демократії участі**, яка спирається на адекватне застосування інструментів е-демократії.

Щоб консультації справді були **результативними** й мали вплив на формування актуальних рішень і збереження довіри до органів влади, потрібно кардинально змінити підхід публічних службовців та депутатів до формування порядку денного міських/державних політик. На перший план має вийти сервісна функція державного службовця, який збирає потреби громадян — формує порядок денний — виносить питання на обговорення — аналізує пропозиції — фіналізує документ — виносить його на розгляд парламенту / міської ради / виконавчого органу.

Сталість такого процесу має забезпечити **прийняття** вже найближчим часом **Закону України «Про публічні консультації»** в редакції, доопрацьованій з експертними представниками громадянського суспільства та органами місцевого самоврядування. Цей законопроект передбачає чітке визначення порядку проведення, координування й оприлюднення результатів електронних консультацій як на рівні центральних органів влади, так і для органів місцевого самоврядування. Але **практичне закріплення механізму** публічних консультацій на місцях є не менш важливим фактором. Це варто робити шляхом поширення кращих практик українських міст і підтримки регіональних ініціатив.

Не може Держава існувати окремо від громадян — наслідки таких дій ми всі досі відчуваємо після трьох революцій. Україну врятують від прірви лише повна синергія та відкритість, бажання чути та впливати, залучати та пропонувати.

У міжнародній аналітиці є чимало рекомендацій з приводу методики ефективного проведення консультацій, тобто саме процесу ініціювання, планування, анонсування, проведення е-консультацій і підбиття підсумків. Утім, найбільше запитань, як власне і з іншими практиками е-участі, викликає **забезпечення узгодження та імплементації** запропонованих громадськістю рішень.

Суттєвим аспектом успішності впровадження механізму публічних консультацій є необхідність встановлення процедури й термінів проведення всіх видів публічних консультацій, з визначенням правових наслідків відхилення від процедури та покладання обов'язку на суб'єкта владних повноважень обов'язково **оприлюднювати всі** висловлені щодо проектів нормативно-правових актів зауваження.

Для проведення ефективних електронних консультацій однаково важливими є як **технічний бік** забезпечення процесу (створення спеціальних платформ для проведення е-консультацій, розробка зрозумілого й доступного інтерфейсу таких платформ, використання зрозумілої мови), так і **загальний підхід** до організації е-консультацій (залучення зацікавлених сторін на ранніх стадіях прийняття рішення, вибір сфер залучення, популяризація е-консультацій, відкритість аналізу результатів). Окрім упровадження онлайн-ресурсів для проведення е-консультацій громадян має проводитись паралельна адекватна, професійна офлайн-робота з громадськими групами, представниками громадськості при державних органах, у відповідних форматах (конференцій, рад, круглих столів, ідеатонів і т. ін.). Саме такий повний цикл співпраці може забезпечити результативність громадської участі.

З-поміж **функціональних і технічних вимог** провадження електронних консультацій варто виокремити такі:

- залучення громадян до публічних консультацій на всіх етапах розробки політичних рішень, а не лише на погодженні вже запропонованих органом влади;
- інформування громадян про результат розгляду наданих пропозицій;
- розміщення на сайті (порталі) коментаря з інформацією, як буде вчинено з пропозицією: її додадуть до документа, залишать для подальшого обговорення чи відхилить з обґрунтуванням причини;
- публікація звітів за результатами публічних консультацій;
- призначення суб'єктом ініціювання консультації координатора з питань оповіщення громадськості та процедури проведення консультацій, відповідального за загальну координацію цього процесу та пов'язану з ним адміністративну роботу;
- розробка окремого порталу для е-консультацій та інших інструментів е-участі (за принципом one-stop-shop, як, наприклад, портал GOV.UK у Великобританії та ін.);
- модерація на веб-платформах для е-консультацій — інтуїтивно зрозумілий інтерфейс, авторизація користувачів, наявність анотації та супровідних матеріалів до винесеного на обговорення питання тощо;
- паралельна офлайн-робота з громадськими групами, представниками громадськості при органах державної влади та в ОМС.

Оскільки електронні консультації є порівняно новою практикою е-участі в Україні, наразі важливо поширити просвітницьку й інформаційну кампанію стосовно ефективних механізмів реалізації цього інструменту. Інакше **є ризик** суто формального впровадження, коли е-консультації де-юре впроваджені, але де-факто малоефективні. Тут визначальну роль матиме професійність модераторів цього бізнес-процесу на всіх етапах з боку відповідних органів влади. Якщо громадськість, активні мешканці, соціально відповідальний бізнес переконуються, що «їх чують», то рівень долучення і якість зворотного зв'язку від громадськості помітно зростатиме.

Для органів влади важливо чітко розуміти, заради чого вони проводять консультації, який формат консультування є доречним у кожному конкретному випадку, яким чином враховуватимуться та реалізовуватимуться результати обговорення. І органам влади, і громадськості **потрібно мати реалістичні уявлення** про результати спільного формулювання політичного «порядку денного», оскільки публічні консультації дуже рідко приводять до консенсусу, тобто загальної згоди.

Також важливо розуміти, що публічні консультації — це лише одна зі сходинок розвитку культури демократії, але саме від її успішності залежить майбутнє країни, бо вона на практиці прямо впливає на рівень довіри.

БІБЛІОГРАФІЯ

Нормативні документи:

- Кабінет Міністрів України. *Проект закону «Про публічні консультації»* № 7453 від 27.12.2017.
- *Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії та плану заходів щодо її реалізації»* № 797-р від 8.11.2017.

Аналітичні дослідження:

- Світлична А., Ємельянова А., Лобойко С. *Електронні консультації. Європейська практика: аналітична записка*. Центр розвитку інновацій, 2018.
- *Механізми участі громадян у процесі прийняття рішень у Києві: результати дослідження*. Аналітичний центр CEDOS, 26.06.2018.
- Літвінова К., Маєвська О. *Публічні послуги та електронні сервіси для жителів ОТГ. Приклади, посилання, статистика*. Травень – червень 2018.
- *Механізми владно-громадської взаємодії в ОТГ: успішні практики*. ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», квітень 2018.

Веб-ресурси:

- Європейська комісія: <https://ec.europa.eu>
- Європейський Парламент: <http://www.europarl.europa.eu/portal/en>
- Рада Європи: <https://www.coe.int/web/portal/home>
- ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі): <https://www.osce.org>
- Фонд Східна Європа: <http://eef.org.ua>
- Міністерство економічного розвитку і торгівлі України: <http://me.gov.ua>
- Урядовий портал: <https://www.kmu.gov.ua/ua>
- Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України: <https://www.kmu.gov.ua>
- Портал громадського обговорення законопроектів ВР: <https://itd.rada.gov.ua>

Звіти:

- UNDP. *UN E-Government Survey 2016: e-government in support of sustainable development*. United Nations, 2016.
- UNDP. *E-Government Survey 2018*. United Nations, 2018.
- *E-public, e-participation and e-voting in Europe – prospects and challenges*. Science and Technology Options Assessment, final report. European Parliament, 2011.
- *OSCE strategy to address threats to security and stability in the twenty-first century*. OSCE, 2.12.2003.

Інше:

- *Висновок щодо проекту закону України «Про публічні консультації»* № GEN-UKR/295/2016{ET}. ОБСЄ, 1.09.2016.
- Tomkova J. *E-consultations – new tools for civic engagement or facades for political correctness?* European Journal of ePractice, 7, March 2009.
- *Посібник з інформації, консультацій та громадської участі у формуванні та проведенні політичного курсу*. OECD, 2001.
- Rodrigo D., Adres P. *Настанови ОЕСР щодо публічних онлайн-консультацій*. OECD.
- *Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень* CONF/PLE(2009)CODE1. Конференція міжнародних неурядових організацій Ради Європи, 1.10.2009.
- *Посібник щодо проведення публічних консультацій*. МЦПД, 2004.

Рекомендована література:

бібліотека Центру розвитку інновацій:
<http://cid.center/index.php/library>

Center for
Innovations
Development

<http://cid.center>

Команда Центру розвитку інновацій (ЦРІ) хоче допомогти Світу стати кращим шляхом розвитку електронної демократії (еДем) та інновацій в урядуванні, починаючи з ініціювання у 2014–15 роках запровадження петицій, легалізації звернень, співзаснування успішних коаліцій ГО, зокрема Реанімаційного Пакету Реформ

